

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ–ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ S.U., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
---	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

Р.Қ. ЖЕТІБАЙ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com)

Ж. НӘЖІМЕДЕНОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Ж. Нәжімеденов прозасы осы күнге шейін жан-жақты талданып зерттелмеген тың тақырып. Мақалада Ж. Нәжімеденовтың «Бетпе-бет» повесі психологиялық тұрғыда талданады. Себебі көркем шығармадағы психологизм – күрделі мәселе. Көркем шығармадағы психологизм туралы зерттеулер ілгеріде бастау алған. Одан бері психологизм қоғамдық сананың жаңа бір белесі сипатын алған.

Мақаланы әлеуметтік психологияның үш түрлі мәніне ажыра отырып талдау жасалынады. «Бетпе-бет» повесін психологиялық тұрғыдан талдауымыздың негізгі мәні – повестің тілі, көркемдігі, оқырманмен кейіпкердің арақатынасы шебер берілген. Кейіпкерлердің ішкі және сыртқы жан күйзелісін атап айтқанда психикалық эволюцияны жазушы өзіндік контекстпен үйлестірген. Соның нәтижесінде көркем туындыдағы образдардың жан әлемі тереңінен танылған.

Мақалада жүргізілген зерттеу – повестегі мәтін құрылымына, баяндау ерекшеліктеріне байланысты түрлі аспектілерді анықтады. Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы жекелеген қаламгерлік ізденістер тұрғысынан талданды. Сонымен қоса повестердегі автор мен қаһарман арақатынасын, баяндау құрылымындағы стильдік ерекшеліктерді саралау негізінде Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы анықталып, мұндағы психологизмнің өзіндік қыры танылды.

Повестегі психологизм амал-тәсілдері әрекет психологиясын, тартыстың шымырлығын, оқиға қоюлығын суреттеуге негізделген. Ал мұндай шығармаларда психологияны ашуда шығармашылық тұлғаға тән мінезтаным қырын бейнелеуде психологиялық кесікндеме айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Демек, бұл жағдайда Ж. Нәжімеденов кейіпкерімен психологиялық үндестік тапқанын баса айтуға болады.

Ғылыми мақаладағы тұжырымдар мен ойлортулар әдебиет теориясына негізделіп, объективті бағалау өлшемдеріне сүйенеді. Нәтижесінде жазушының повесі психологиялық көрініске бай екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: повесть, Жүмекен, психологизм, кейіпкер, психикалық эволюция, стиль.

Кіріспе. Көркем шығармадағы психологизм – ғылыми, әдеби мәні жоғары күрделі мәселе. Бұл жайында зерттеу жұмыстары Н.Г. Чернышевский, Л.Н. Толстой шығармашылығына қатысты бастау алған тәрізді. Содан бері біраз уақыт көлеңкеде қалған психологизм бағдары қазіргі кезде қоғамдық сананың жаңа белесіне көтеріліп, өмірлік-эстетикалық реңк алып, әдеби процесте қайта қуаттанып отыр.

Әлеуметтік психологиялық талдаудың мәнін үш түрлі келтіретін А. Иезуитов: «Біріншіден, психологизм сөз өнерінің тектік белгісі, ажырамас қасиеті, көркемдік кепілі есебінде көрінеді» [1, 39] – деп, мәселені анықтап береді. Шындығында, саясат пен ғылым, әдебиет, қоғам, жеке адамдар тіршілігін бақылау, оларды өзгерту, жаңарту ниетінде болатыны даусыз. Сондықтан көптеген салалық ерекшеліктерге қарамастан, белгілі бір әлеуметтік топтардың мақсат-мұратын білдірмек. Көркемөнер, әрине – сезім мен ойдың ажырамас одағы. Әр туынды, ол жерде бейнеленетін өмір суреттері, оның шынайылығы бағалануы тиіс.

Көркемдік – шынайылық десек, оны ұғындыратын әрі ұғатын адамдар жалпы үрдістерден өзгеше, жеке сезімге тән әуендерді тыңдайға бейім. Сондықтан көркем шығармадағы өмір шындығының ең жоғарғы сатысы психологиялық иірімдермен сабақтас жатады. ғалым Б. Майтанов: «Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен – психологизм» [2, 4]. – деп, топшылайды. Әрине бұл топшылау өте орынды. Әр кейіпкер немесе әрбір мағыналы сюжет психологиямен астарласып жатады. Себебі, табиғаттың төл туындасы – мадамның көңіл-күйі, ой – толғаныстары, болмыс-бітімі төңірегінде нақты материалдық құбылыстар құпиясын түсінуге ұмтылу, оларға қарсы іс әрекет іздестіру немесе бүкіл тіршілік схемасын объективті стихияларға бейімдеу деңгейіне байланысты. Психикалық эволюция үшін жабайы инстинктен пайда болған ұғым биігіне өсу арасындағы жалғастырушы буын – нақты іс-ірекеттермен сабақтас сана ұшқындары болып табылады. Ғалым З. Фрейд «Біздің барша біліміміз санамен байланысты. Тіпті ырықсыздықтың өзін біз оны саналылыққа айналдыру арқылы топшылай аламыз» [3, 144] – деген қағиданы айқындай түседі. Осы пікірге қарап отырып адамның жан әлемі мен ұғым, көзқарастарының ажырамас тұтастығын көруге болады. Орыс ғалымы Л.С. Выготский: «Біздің санамыздың қос сферасы арасында бір минөтке де тоқтамайтын, тұрақты, жанды динамикалық арна бар. Ырықсыздық біздің іс-әрекетімізге әсер етеді, біздің мінез-құлқымыздан байқалады және осы іздердің сорабымен біз ырықсыздық пен оны уысында ұстайтын заңдарды тани түсуді үйренеміз» [4, 24] – деп, жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрқашан жетіле түсетін адамдарға тән белгілі бір индивидуалдық қасиеттер тұлғаның ішкі жан дүниесінде жинақталған рефлексологиялық құбылыстардың психологиялық объект ретінде таныта түседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында түпнұсқа мәтіндері мен Ж. Нәжімеденовтың көптомдық жинағындағы мәтіндерді салыстыру, түсіндіру, топтау мен теориялық талдау әдістері қолданылады.

Талқылау мен бақылау. Жалпы алғанда әдебиеттегі психологизм дегеніміз не деген сауалға бірден нақты жауап беру оңай шаруа емес. Жоғарыда келтірген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, әрі қарай зерделеу жұмыстарын жалғастырамыз. Әдебиет энциклопедиясы термин және түсінік еңбегінде «Әдебиеттегі психологизм – шығарманың эстетикалық әлемін құрайтын кейіпкердің ішкі ойын, толғанысын, рухани күйзелісін терең әрі детальді түрде бейнелеу» [5, 415] – деген анықтама берілген. Әдебиет адамтану ғылым екендігін ескерсек, адамның сую, азап шегу үшін жаралған жұмбақ әлемі әдебиетпен бірге өріліп өмір сүруі заңдылық. Олай болса, әдебиеттің ұғымында кез-келген сөз өнерінің шебері – психолог-жазушы. Бұл сөзімізді М. Әуезовтің сөзімен бекітіп қоямыз: «психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [6, 12]. Шынында да көркем шығармада кейіпкер әр түрлі жағдайдағы ой-толғанысы үнемі өзгеріп, іс-әрекет, сезім қайшылықтарын туындататын психологиялық құбылыстарды тереңдетіп, крделестіре бейнелеу психологизмнің табиғатын айқындап береді. Ғалым Б. Майтанов: «...психологизм сөз өнерінің текті белгісі ... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы» [7, 174] – дейді. Осы пікір жоғарыдағы ғылыми сөздіктің анықтамасын толықтырады. Бұған қоса ғалым Г. Піралиева: «Психологизм көркем әдебиеттегі психологиялық талдау өнері өрісінде жинақталған арнайы (специфических) бейнелеу құралдарының көмегімен кейіпкердің сезімін, ойын, толғанысын тереңдетіп, жан-жақты суреттеп, оны эстетикалық биік деңгейге көтеріп, көркемдік, эстетикалық құндылыққа қол жеткізу болып табылады.» [8, 101] – деп шашыраған ойымызды бір арнаға жинайды.

Жалпы адамның ішкі жан дүниесін суреттеу бір ғана жанрлық түрдің немесе бір ғана бағыттың мәслесі емес. Көркем әдебиеттегі кейіпкердің ішкі жан дүниесін беру

барлық шығармаға тән. Мұның өзін кең психология тар психология деп бөлу де кездеседі. Түптеп келгенде барлығының берері бір мағына. Мәселен, Л. Гинзбург: «Әдеби психологизм әдетте кейіпкердің іс-әрекеті оның ойымен сәйкес келе бермейтіндігімен ерекшеленеді» [9, 87]– деп өзіндік аксиомасын айтады. Бұл да прозадағы психологизмнің өзіндік айрықшылығын көрсетеді.

Қысқасы, кейіпкердің әрбір әрекетінен әлеуметтік, драмалық коллизияның икілігін іздеу психолог-жазушының суреткерлік шеберлігінің тылсым сырын, стильдік ерекшелігін көрсетеді. Көркем прозадағы психологизм поэтикасы, қаламгерлердің ұлттық-рухани құндылықтарын жетілдіру барысындағы суреткерлік машығы мен кәсіби шеберліктері психологизмнің негізгі көрсеткіші ретінде қалыптана береді.

Нәтижелер. «Арқасына салмақ бата бастаған кер байтал біреу шұлғып, шыбынын қағып тастады да, аяндап жүре берді. ... Алдағы шағыл үрпекке шыға беріп, ішегін үзе, өксіп-өксіп жіберді.» [10, 250]. Осы жолдардағы байталдың бойына батқан ауырлық не еді? Автор көркем астармен мұны әдемі жеткізіп отыр. Бір қыздың байталдың белін сындырардай қауқары жоқ әрине. Мұндағы ауырлық сипаты - Ханшәйәнің ішіне толған қасіреті. Оның бойында жиылып, ешкіммен бөлісе алмаған мұңы мен шері. Ішегін тартып тұрып көмейге толған өксіктің тамағыңды қырып шыққаны ол іште айтылмай жатқан зор қайғының белгісі. Автор өзінің суреттеуінде мұны астармен дәлірек айтқанда байталдың беліне түскен салмақпен беріп отыр. Осы арда Ханшәйәнің мінезін ашудың алғашқы қадамын жасады. Себебі, «Мінездің әрбір қасиеті белгілі бір жағдайдағы белгілі бір әрекет жасауға дайындық» [11, 68]. Әліз, қорғансыз шарасыз қыз мінезі. Бар қолынан келетіні жылау ғана. Бірақ санасында зіл батпан қайғы жатыр. Ата-ана алдындағы ұят, намсының бұзылғандығы, некесіз туылған бала. Оны бұның бауырынан тартып алынуы бәрі-бәрі қыз бала үшін өте ауыр әм қасіретті еді. Автор осы ауырлықты байталдың беліне салып берді де осы әрекетпен кейіпкерін жапан далада жылатып бір босатып алды.

Автор Ханшәйәні аттандырып жіберіп, оның шешесінің ахуалын ашуға бет алады. «...Әйтеуір біреуді, жанды бірдемені ұрғысы, қақсатқысы келеген, кесек дарытар қара таппады. Сосын, қауқарсыздығын, ешкімге керегі жоқ тұлдығын, тіпті біреуге зиян да жасай алмайтын жалғыздығын біржола мойындады, әбден жеңілген кейіпте терең бір күрсінген...» [10, 252]. Кемпірдің қайғысы мен күйінішін автор өзінің тарапынан бейнелеп, алдағы ішкі ойға алышарт жасап отыр. Жапан далада жалғыз үйде жалғыз қалған төрінен көрі жақын кемпірдің күйі жақсы болсын ба? Әрине жоқ. Оның дәл мұндай күйге түсуіне кім кінәлі деген заңды сауал туындайды. Осы сауалға аитор кейіпкерінің мидағы күйзелісі арқылы жауап береді. «Ал осы ойына оралған күнәкар – Құдай. Осы мезетте бәрін бүлдірген сол көрінді. Адамды жаратпа, жаратқасын үбір-шүбір, бала-шағасымен қосып жаратпайсың ба?» [10, 252]. Кемпірдің бойындағы бар күйік осы еді. Шалы екеуі перзент сүйе алмай арманда кеткен. Ақшәйі де Ханшәйі де асырап алған қыздары. Бүгінде бірі тұрмыста болса, бірін оқуға аттандырған. Шалын о дүниеге жіберген кемпірдің жан айқайы, Құдайды кінәлауы қалыпты психологиялық ахуал. Өйткені адам баласының әдетінде бұл құбылыс жиі қайталанатын. Өйткені психология заңдылығында «Адам әрекеттенудегі айыптарын біреуге (Құдайға) арту белсенділігі шеңберінде сырқаттанушы» [2, 105] – деген пікір қалыптасқан. Екінші айтқан дүниесі – ұрпақ. Демек ұрпақтың болмауы адамдарды психологиялық тұрғыда өте қатты қажытады. Негізі кемпірдің бар өкініш -күйініші тек қана жалғыз қалғандығында емес. Ұрпақсыз қалғандығына тіреліп тұр. Қай ұлтта болмасын ұрпақ сүю бақыттың ең жоғарғы көрсеткіші. Сондықтан да бұл психологияны автор орынды берген. Есте жоқ ескі замандарды еске алар болсақ, М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» деген әңгімесі бар. Сол әңгімеде де осы ұрпақ жалғастыру мәселесі көтеріледі. Шолпанның күнәсінің себебі де осы-тын. Бұл арада психологиялық байланысты көре

аламыз. 1920 жылдардың прозасы мен 1970 жылдардың прозасында кездесетін ұрпақ жалғау мотиві ұлттық мүдде төңірегіндегі тұтастық ретінде бағалауға болады. Ғалым Б. Майтановтың: «Бүгінгі күннің тірлік тынысы күрделі өзгерістерге түскенімен, қара сөздің дәстүрлі құрылымынан алшақтап кеткен жоқ» [12, 536] – деген пікірі сөзіме тұздық болады.

Қасымжанның бар қылмысты істеп алып темір торға барғанын, ол жердегі Қасымжанның ішкі үрей аралас дірілін былайша суреттейді: «Тұңғыш рет тізеснің дірілдегенін байқады. Неткен ауыр минут мынау! Шамасы кібіртктеп қалса керек, айдаушы арқасынан алақан сыртымен демеп жіберді. Онысы анау-мынау итергенге, тіпті ұрғанға бергісіз тиді. «Қақпаңдар, әй Қасымжанды!» Әу баста бұ сөздер неге айтылды, не білді? Әмме ауылды аузына табынтқан қария байқап сөйлесе етті?!» [10, 263]. Адам баласы бар қылмысты істеп болған соң өкінуші ғой. Осы арада автор адамның осы кредосын сақтап суреттеген. Өмір шындығынан алыстамаған. Өлгі түрме әскернің артыңнан жүр деп түртіп қалғанының ақылы айран-ойы ойран болып бара жатқан адамға қандай әсер ететінін келтірген. Тап сол мезетте Ақпан шалдың сөзін есіне түсіруі де қалыпты психологиялық жағдай. Бұл арада Қасымжанның есіне атасы сағынғандықтан емес, құдды бір осы күйіне кәнілі секілді түсіп отыр. Бұл не бұл да сол баяғы пенделік кредоның көрсеткіші. Автор көркемдікке қанша барғанымен өмір шындығынан аса қатты алыстай қоймаған. Бұл жайында ғалым Б. Майтанов: «Көп нәрсе жазушының көркемдік-дүниетанымдық бағдарына, талант ерекшелігіне байланысты.» [12, 196] – деп айқын көрсетіп береді. Қасымжанның ойында «мені қақпай өсірген Ақпан шал кінәлі ме? Дұрыс тәрбиеге салса бұл жерден табылмас ем ғой» осындай сауал пайда болғанын әдемі астармен жеткізген. Бұл да адам психологиясын берудің өзіндік тәсілі.

Ханшәйінің баласы туралы ойлап, ол шындық ашылуға жақын қалғандағы күйді де автор қалыпты психологиялық тұрғыда суреттейді. «Бір уақытта өзі безген, қуана құтылған жаны емес пе? Кешіре сала ма? Мынаған не айтпак? Жылдар отасқанда жүзін жел боп шарпымаған адам. Әлдеқашанғы бір шаранаға бола... соны ұмыта салса қайтеді? Өзін-өзі ақылдың, болмыстың логикасына бағындырып, иландырып-ақ баққан, жүрек өз ырқына бұрды, көнбеді. Ұмытуға, көндігуе күш салған сайын іздей, алаңдай түсті. Одан сайын жақсылығына, кешіріміне үміт артты. Ал бәрін бүлдірген өзі, өзінің әйелшілігі-тін» [10, 269]. Ханшәйінің хәлін дөп басқан. Ұлттық мүдде тұрғысынан қарасақ та айнмас қазақ әйелі. Безбүйрек емес. Сағынады. Күтеді. Айналадан кешірім, мейірім тілейді. Бұны жақтайтын қолдаушы іздейді. Бұл күйлер нағыз мейірімді анаға тін сезімдер. Егер Ханшәйі мейірімсіз болса ұмытар еді. Тіпті есіне де алмас еді. Өзінің бақытты өмірін сүріп жүре берер еді. Бірақ автор осы ойлар арқылы оның жан-дүниесін оқырманға ашып берді. Өзін жолымен кеткенін көрсетеді. ойымызды тұздықтау үшін мына бір пікірді келтірейік: «Обыкновенный человек может переносить общее направление без ущерба для себя: но именно человеку, не способному идти по широкой дороге, аидушему окольным путем, скорее всего, откроется то, что лежит в стороне от этой большой дороги и ожидает своего включения жизнь» [3, 212]. Ханшәйі жолдарды анықтады. Бірақ оның дұрыс емес екеніне уақыт өте келе көзі жетті. Себебі адам баласының бойында түрлі сезімдер бар. Күйніш, сүйініш, сағыныш, қызғаныш секілді психо-эмоциялық күйлер адамның жүрегін тебрентпей қоймайды. Сол тебренис Ханшәйінің де басына келді. Сан түрлі сұрақ, мың түрлі мәселе оны мазалады. Автор сол күйді қалыпты психоландштафтық деңгейде көрсетті.

Соңғы төртінші тарауда көк дәптер оқылады. Көп дәптердің іші Қасымжанның монолог-хатынан тұрады. Ал сол монолог-хаттың тұтас барлығы психологиялық негізде жазылған. Қасымжанның балалық-шағы, оны өмірде істеген жамандықтары. Сүреңсіз өмірі. Сол өмірдегі қылмысының себептері. Осылардың барлығының жай-жапсары

толығымен баян етіледі. Хат арасында мынадай сөз келтіреді «...есебін тауып өзімді өзім кешіргім келеді де тұрады» [10, 279]. Бұл өте ауыр сөз. Осы сөз арқылы автор кейіпкерінің қаншалықты жазагер екенін аңдастқандай-ақ. Осы сөзге тереңірек үңілейікші. Адам қай кезде өзін кешіргісі келеді? Қай сәтте ол өзін кешіруді қалайды? Бұл ауыр психологиялық травма. Былай қарағанда біз Құдайдан үміт етеміз ғой. Кешірімді сол береді деп үміттенеміз. Ал мына жердегі Қасымжан тіпті Құдайдан да үмітін үзген. Өзін – өзі кешіргісі келеді, себебі мұны ешкімнің кешірмесін біледі. Автор осы арада кейіпкерін түпсіз терең тұңғыыққа бірақ алып барды. Оның мұңын шерін көк дәптерге төкпелеп келді де, өзінің ауыр психологиялық жағдайын одан сайын күрделестіріп жібереді. Жазушының кейіпкерін аямауы арқылы психо-аналитика жасауы өзіне тән шеберліктің бір сипаты. Сөзімзге дәлел ретінде мына пікірді береміз: «Сонау Шекспирден бастап дүние жүзі прзасына тән қасиет те – міне осы психологизм, өмір шоғы, тағатсыз соққан адам жүрегі. Оқиға қанша қызық, дәл күйінде қағазға көшірілгенмен, адам тағдыры мен толғанысы, қоғамның шымыр тартысы тұрмаса, ондай шығарманың ғұмыры қысқа» [12, 59]. Автор шындықты айнытпай беру, сезімді дөп басып жеткізу тұрғысынан ұтымды шыға білген. Осы хатта берілген кешірім туралы бір ауыз сөз адамның дәрменсіздігін білдіреді. Бұл жайында әлемдік әдебиет теориясында «дәрменсіздік эстетикасы» қарастырылған. Сайып келгенде осы эстетика шеңберінде Қасымжан да күн кешкенін анық көруге болады. Бұл да бір тыныс, бір сурет.

Ақиқатты шешуші соңғы бесінші тарауда Ханшәйінің жарының ішкі сезім күйлері суреттеледі. Еркекке тән бір қасиет көрініс табады. Өзінің қылмысна ұялады. Осының барлығын автор өзінің диалог (мономолог) арқылы оқырманға көрікті жеткізеді. Ханшәйінің жары өзінің ширек ғасыр бұрынғы күнәсімен бетпе бет келгендегі күйін, сол сәтте қалай ұялса әзіргі сәтте қаншалықта дәрменсіз болып тұрғанын сезіндіреді. Ең соңына келгенде: «Екі бірдей жанды талайдан бері босқа азаптап келгеніне өкінді ме, әлде сол өкініші мындай жайға ұласқан соң есі шығып кетті ме, кім біледі, әйтеуір, сағат жарым уақыт өткенде көзін ашып, тілге келген шешесіне екі қыз жарыса хабарлап жатты: - Машина тұр, папа жоқ!» [10, 286]– деп, оқырманына психологиялық финал сыйлап кетеді. Папа қайда кетті? Өлді ме? Өшті ме? Не болды? Неге Ханшәйіге бармады? Неге жауап алмады? Осындай сұрақтар шеңберінде қалдырады оқырманды. Бұл әрі қызықты әрі психо-аткалық финал. Мұндай финалдар оқырманға жақсы әсер қалдырады. Кей шығармаларда «мен автордың орнында болсам» деген ойлар туындайды. Ал мұндай финалдарда ондай ойға орын жоқ. Шешімін өзің шығарып ал дегендей сол күйінде тапсырады. Ал автор іштей өзі шешіп қояды. Сол шешімге бағындарады да. Дәлел ретінде мына бір тәмсілді келтірейік: «Произведение искусства является одновременно моделью двух объектов – явления действительности и личности автора. Между моделью существует двусторонняя связь. Автор формирует модель по структуре своего сознания, но и модель, соотношенная с объектом действительности, навязывает свою структуру авторском сознанию. Из этого следует, что художник не только разъясняет действительность как определенную структуру, но и сообщает, навязывает аудитории свою структуру своего «я» структурой «я» читателя» [3, 48]. Қасымжанның ішкі тартысы повесті нәрлендіріп жібергендей көрінеді осы тұста. Оқырманның барлығы сол Қасымжанның қолдаушысына айналғандай. Ішкі тартыстың күдіреті сонда.

Тұжырымдай келе, психологизм әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелмеген, нақты шығармашылық тұлғаны бейнелеудегі көркемдік қызметі қырынан да өз алдына бірқатар өзекті мәселелерді күн тәртібіне қояды. Осы ретте психологизмнің өнер адамын сомдаудағы белсенді тәсілдерін анықтау, шығармашылық тұлғаны бейнелеу ерекшеліктері, деректілік және психолгизм, жанр мен түптұлға арақатнасы

көркем туындыдағы автордың творчестволық тұлғасының көрініс табуы сияқты мәнді зерттеу объектілері анықталды.

Повестегі мәтін құрылымына, баяндау ерекшеліктеріне байланысты түрлі аспектілерде зерделеуге болады. Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы жекелеген қаламгерлік ізденістер тұрғысынан талданды. Сонымен қоса повестердегі автор мен қаһарман арақатнасын, баяндау құрылымындағы стильдік ерекшеліктерді саралау негізінде Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы анықталып, мұндағы психологизмнің өзіндік қыры танылды.

Тақырыптас туындалардың психологиялық аспектілері сараланып әр қаламгер өзіндік позиция танытып, түрлі амал-тәсілдер топтамасын қолданғандығына кәулік етеді. Ә. Кекілбаев өзінің кейіпкерінің импульстарын ашуды мақсат еткен. Мұндағы психологизм амал-тәсілдері әрекет психологиясын, тартыстың шымырлығын, оқиға қоюлығын, түптеп келгенде Абыл мен Еңсептің ортамен арадағы қарым-қатынас психологиясын суреттеуге негізделген. Ал мұндай шығармаларда психологияны ашуда шығармашылық тұлғаға тән мінезтаным қырын бейнелеуде психологиялық кесікндеме айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Демек, бұл жағдайда Ж. Нәжімеденов кейіпкерімен психологиялық үндестік тапқанын баса айтуға болады. Тақырыптас туындылардағы мәнді осылайша зерделедік.

Қорытынды. «Бетпе-бет» повесінде туындының деректілік сипатын жазушының өмір шындығын қалтықысыз жеткізуге деген талпынысы деп түсінген дұрыс. Алайда күрделі кейіпкерді сомдау – тек деректілікпен толымды нәтиже бермейді. Ғаламдық деңгейдегі танымал кейіпкерлер бейнесіне үңіле отырып, түптұлғаға сай биік деңгейлі зияткерлік зерделеуді қажет етеді. Осы тақырыпқа сай көркемдік ұстаным сапасындағы деректілік және психологизм мәселелері жан-жақты зерттеліп, олардың өзара идеялық-эстетикалық сабақтастығы айқындалды.

Әдебиеттер

1. Иезуитов А. Проблема психологизма в эстетике и литературе // Проблема психологизма в советской литературе. – Л.: Наука, 1970. – С. 39.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
3. Фрейд З. Труды разных лет. Кн. I – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.257
4. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Искусство, 1965. – С. 94.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., НПК, Интелвак. – 2003. – С.1594
6. М. Әуезов. Анкетаға жауап //Жұлдыз. – Алматы, 1991. – №10. – 12 б.
7. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы, 1987. – 232 б.
8. Пірәлиева Г. Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары. – Алматы: 2007 – 359 б.
9. Гинзбург Л. О психологической прозе. Художественная литература. – Ленинград, 1977. – С. 286
10. Нәжімеденов Ж. Толық шығармалар жинағы/ Жұмеке Нәжімеденов. – 6 том. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2012. – 488 б.
11. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – С. 248.
12. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер.– Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2009. – 544 б.

Р.К. ЖЕТЫБАЙ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан.

ПРОЯВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЗМА В ПРОЗЕ Ж. НАЖИМЕДЕНОВА.

Аннотация. Проза Нажимеденова до сегодняшнего дня не подвергалась всестороннему анализу и изучению. В статье рассказ Нажимеденова «Лицом к лицу» анализируется с психологической точки зрения, так как психология в художественной литературе является вопросом сложным и спорным. Исследования о психологии в произведениях искусства были начаты в прошлом веке. С тех пор психологизм приобрел характер новой вехи общественного сознания.

В статье анализируется выделение трех разных смыслов социальной психологии. Главный момент нашего анализа рассказа «Лицом к лицу» с психологической точки зрения заключается в том, что искусно представлены язык рассказа, т.е. взаимодействие читателя и героя. Писатель сочетает внутреннее и внешнее напряжение героев, в частности психическую эволюцию с собственным контекстом. Глубоко анализируется духовный мир образов художественного произведения.

Проведенное в статье исследование выявило различные аспекты, связанные со структурой текста в рассказе, особенностями повествования. Творческая личность Нажимеденова проанализирована с точки зрения индивидуальных литературных исканий.

Приемы психологизма в рассказе основаны на описании психологии действия, накала конфликта. В таких произведениях очень важную роль в раскрытии психологии творческой личности играет психологический образ.

Выводы и размышления в научной статье основаны на теории литературы и основаны на объективных критериях оценки. В итоге рассказ писателя доказывает, что он богат психологическими аспектами.

Ключевые слова: повесть, Жумекен, психология, персонаж, психическая эволюция, стиль.

R.K. ZHETYBAI

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE MANIFESTATION OF PSYCHOLOGISM IN THE PROSE OF ZH. NAZHIMEDENOV

Abstract. The prose of Zh. Nazhimedenov is a new topic that has not been comprehensively analyzed and studied so far. In the article, Zh. Nazhimedenov's story "Betpebet (Face to Face)" is analyzed from a psychological point of view. Because psychology in fiction is a complex issue. Researches about psychology in works of art have been started in the long past. Since then, psychologism has acquired the character of a new landmark of public consciousness.

The article is analyzed by separating three different meanings of social psychology. The main point of our analysis of the story "Betpebet" from a psychological point of view is that the language of the story, art, and the interaction between the reader and the character are skillfully presented. The writer combined the internal and external stress of the characters, in particular the mental evolution, with his own context. As a result, the soul world of the images in the work of art is deeply recognized.

The research carried out in the article revealed various aspects related to the structure of the text in the story, features of the narrative. The creative personality of Zh. Nazhimedenov was analyzed from the point of view of separate literary pursuits. In addition, on the basis of analyzing the relationship between the author and the hero in the stories and the stylistic features of the narrative structure, the creative personality of Zh. Nazhimedenov was determined, and the original aspect of the psychologism here was recognized.

The methods of psychologism in the story are based on describing the psychology of action, the intensity of the conflict, and the intensity of the story. And in such works, the psychological image plays a very important role in revealing the psychology of the creative personality. Therefore, in this case, it can be emphasized that Zh. Nazhimedenov found a psychological harmony with his character.

Conclusions and reflections in the scientific article are based on the theory of literature and are based on objective assessment criteria. As a result, the story of the writer proves that it is rich in psychological aspects.

Keywords: story, Zhumeken, psychology, character, mental evolution, style.

References

1. Iezuitov A. The problem of psychology in aesthetics and literature // The problem of psychology in Soviet literature. – L.: Nauka, 1970. – S. 39.
2. Maytanov B. Kazakh novel and psychological analysis. – Almaty, "Sanat", 1996.–336 p.
3. Freud Z. Work for different years. Kn. I.– Tbilisi: Merani, 1991. – P.257.
4. Vygotzky L. Psychology is an art. – M.: Art, 1965. – S. 94.
5. Literary encyclopedia of terms and concepts. – M., NPK. Intelvac, 2003. – S.1594.
6. M. Auezov. Answer to the questionnaire. – Almaty, 1991. –P. 12.
7. Maytanov B. The spiritual world of the hero. – Almaty, 1987. – 232 p.
8. Pirālieva G. The nature of psychologism in Kazakh artistic prose and its means of representation. –Almaty, 2007.– 359 p.
9. Ginzburg L. About psychological prose. – Leningrad, Fiction. – 1977. – S. 286.
10. Nazhimedenov Zh. Complete collection of works/ Zhumeken Nazhimedenov. - 6 volumes. – Almaty: «Kazygurt» publishing house, 2012.– 488 p.
11. Rubinshtein S. Problems of general psychology. – M.: Pedagogy, 1976. – s. 248.
12. Maytanov B. Mukhtar Auezov and national literary trends: studies, essays.– Almaty: "Silk Road" publishing house, 2009. – 544 p.

Автор жайлы мәлімет:

Жетібай Рақымберді Қажығалиұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Жетыбай Рақымберди Кажығалиевич – докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан.

Zhetybay Rakymberdi Kazhygalievich – doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.